

45. ВДАЧОН, ф. 343, оп. 1, спр. 282, арк. 4.
 46. Там само, ф. 343, оп. 1, спр. 343, арк. 4.
 47. Алфьоров О. Особові печатки Правобережної України: кінець XVIII – перша половина XIX ст. – Біла Церква, 2005. – 100 с.

Олексій Лейберов (Ніжин)

ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНІ НА НІЖИНСЬКІНІ В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Одним із наслідків масштабних битв Першої світової війни 1914-1918 років стала велика кількість військових, що потрапили в полон. На жаль, тема військовополонених традиційно залишається другорядною для військових дослідників та істориків. Цілеспрямована пропаганда створила в уяві пересічної людини стійкий, але не завжди вірний, стереотип про жорстокість, нелюдське ставлення до полонених із боку всіх ворогуючих сторін. Разом із тим, ця проблема поєднує в собі два дуже важливі напрямки історичного дослідження – соціальний і регіональний. Саме тому дослідження архівних матеріалів може пролити світло на різні аспекти даного питання – кількісний та якісний склад полонених, їх етнічний склад, економічне та соціальне положення, ставлення до них місцевої адміністрації та населення, дотримання їх прав, використання їхньої праці тощо.

Військові невдачі 1915 р. на західному фронті поставили Російську імперію в дуже складне становище. Були втрачені Польща, Білорусія, Прибалтика, частина України. Армія зазнала величезних людських та матеріальних втрат. «Російські армії були розбиті й не мали змоги чинити опір німецькому наступу» – писав англійський прем'єр-міністр Д.Ллойд Джордж у своїх мемуарах [1]. Це змусило російський уряд провести в кінці 1915 та на початку 1916 років позачергові мобілізаційні заходи і «поставити під рушницю» ще близько 1,5 млн. чоловік [2]. Разом із тим починає гостро відчуватися дефіцит робочих рук як у місті, так і на селі. Особливо болючою ця проблема була для регіонів, де сільське господарство домінувало. Не стала винятком і Ніжинщина...

«Так я залишився сам із дружиною при 24 десятинах орної землі при відсутності моїх трьох синів-орачів, забраних на війну. Мені вкрай потрібні робітники...» [3]. Таких листів-прохань, як цей від П.Лук'яненка, мешканця села Переяслівка, до Ніжинської волосної управи надходило дуже багато. Розуміючи неможливість припинити мобілізаційні процеси і намагаючись захистити та надати допомогу сільському господарству краю, Головне Управління Генерального Штабу Південно-Західного фронту в травні 1916 р. дало дозвіл на залучення до робіт військовополонених. Одночасно створювалася міжвідомча комісія, яка повинна була розподіляти полонених Дарницького табору під Києвом між земськими управами губернії, а ті, в свою чергу, мали виділяти їх «замовникам». Від початку процес залучення і розподілу військовополонених на роботи знаходився під контролем Російського комітету допомоги військовополоненим, який слідкував за дотриманням

їх прав згідно з підписаною в 1907 р. Гаазькою конвенцією. На роботу направлялися лише ті особи, які виявляли бажання. Кожному з них видавалося посвідчення, що засвідчувало особу і привласнювало особистий номер для отримування посилок із Батьківщини [4].

Передбачалося використовувати працю військовополонених для потреб «сільських господарів, селянських організацій, земських та дворянських організацій, губернської та волосної адміністрації» [5]. Перші заяви в Ніжинську Земську Управу почали надходити від лісоторгівців і власників економій, що спеціалізувалися на виробництві сільськогосподарської продукції для військових потреб, особливо цукрового буряку. Велика кількість замовлень надходила від дрібних земельних власників Ніжинської волості. Згідно цих замовлень військовополонені, сформовані в спеціальні робітничі команди, були відправлені до містечка Носівка, до сіл: Галиця, Лосинівка, Липів Ріг, Монастирище, Мала Кошелівка, Переяславка, а також до хутора Петрик, поблизу села Сального [6]. Але в господарствах селян військовополонених працювало небагато. Кількість полонених у них коливалася від одного-двох до восьми робітників. Більш масові замовлення робили великі економії. Так, у Дорогинській економії нащадків К.С.Троцини працювало 28 чоловік, у Занківській економії – 36 робітників, у Веркіївській економії Н.Терещенка – 40. Найбільш масове використання праці військовополонених задокументовано в економії графа Мусіна-Пушкіна: 80 чоловік [7]. Працю військовополонених використовувала і Ніжинська Міська Управа. Вони «виконували замовлення, викликані потребами державної оборони ... в галузі санітарних заходів, із влаштування казарм, бараків, заготівлі палива, фуражу, продовольства як для військових частин, так і для населення, ремонту доріг, каналів, прибирання базарних площ та інших невідкладних робіт» [8]. При цьому наказом військового міністра заборонялося використовувати полонених, направлених на сільськогосподарські роботи, не за призначенням – у якості кучерів, лакеїв, кухарів та домашньої прислуги. Адміністрація міста не була готова до прийняття військовополонених, і тому в місті не було побудовано жодного спеціально призначеного для їхнього утримання приміщення. Саме тому полоненим дозволили розміщуватися на квартирах без охорони, лише під наглядом поліції. В сільській місцевості вони жили по сусідству з місцевим населенням, яке, судячи з жандармських повідомлень, спокійно ставилося до «нових сусідів».

Робота військовополонених оплачувалася відповідно до встановлених волосним земством і господарями тарифів, підвищувати який суворо заборонялося. Так, військовополонений в Дорогинській економії за місяць заробляв до 12 карбованців, але на руки отримував тільки половину. Решта утримувалася за харчування та витрачалася на закупівлю зимового одягу [9]. У приватних селянських господарствах заробітна платня полонених була трохи меншою (приблизно 8 руб. у місяць). Оплата праці, тих, котрі працювали в Ніжині, була ще меншою. Мабуть, цим і обумовлюється небажання деяких полонених переводитися на роботу з села до міста. Для порівняння: державна допомога сім'ям фронтників складала від 20 до 50 карбованців на місяць і виплачувалося один раз на три місяці, а допомога біженцям – 4 руб. дорослому та 2 руб. 40 коп. дитині [10].

Ніжинська Земська Управа також слідувала за санітарно – побутовими умовами життя військовополонених. Лікування всіх робітників, що захворіли на роботах проводилося за рахунок роботодавців. Даний наказ чітко виконувався, бо контролювався з боку місцевих санітарних органів. За два роки перебування на Ніжинщині померло всього три військовополонені (восени 1916 р. в с. Липів Ріг помер військовополонений № 155 Яношь Больді, в Ніжині військовополонений № 737 Рурак Шклярій, у квітні 1917 р. в с. Монастирище від тифу помер прапорщик австро-угорської армії Георгій Журше). Але в цілому на території волості полоненим жилося непогано. Не було обмежено їх листування, вони могли вільно отримувати посилки та грошові перекази по лінії Червоного Хреста, їм дозволялося носити цивільний одяг, не обмежувалася свобода пересування. Військовополоненим навіть дозволялося

Австрійські військовополонені в дарницькому таборі під Києвом

вступати до шлюбу, якщо для цього не було заперечень з боку духовної влади [11].

Стосовно етнічного складу полонених, які працювали на території Ніжина та волості, то тут переважали піддані Австро-Угорської імперії. Відсоток німців та австрійців був відносно незначний, маляри склали приблизно 8% від всієї кількості, а решту склали хорвати, словенці, серби, русини, чехи, словаки та румуни (78%) [12]. Така ситуація була обумовлена рядом причин. По-перше, німців, австрійців і австрійських німців, яким не довіряли, намагалися відправляти в табори в глибинні губернії Росії – Казанську, Симбірську, Саратовську та Сибір, а в Дарницькому таборі переважали полонені з числа слов'янських підданих імперії Габсбургів. По-друге, полонені австрійські піддані з слов'янських земель були переважно за соціальним походженням селянами і тому придатними для використання в сільському господарстві. Не слід забувати, що під впливом агітації, симпатії місцевого населення

були на стороні вихідців із слов'янських народів Австро-Угорщини, як до «братів-слов'ян», та «єдиновірців-православних».

Але ситуація змінюється вже на кінець 1916 р. Розгром Румунії змусив російський уряд активно втілювати в життя ідею створення військових формувань зі слов'янських підданих двоєдиної монархії Габсбургів. Згідно з наказом військового міністра всі полонені з так званих південно-слов'ян мали бути відправлені до Дарниці, де знаходився збірний пункт для тих, хто виявив бажання вступити в такі формування. На той час у розпорядженні Ніжинської Земської Управи нараховувалося 468 військовополонених. Спочатку було відправлено 67 південно-слов'ян, а в жовтні-листопаді 1916 р. – ще 120 чоловік (40 % від всієї кількості) [13].

На початок 1917 р. кількість військовополонених у великих господарствах значно зменшилася. Так, на березень у Веркіївській економії залишилося 20 чоловік, а в Дорогинській економії – лише 17. Особливо ж постраждали дрібні селянські господарства, знесилені новими мобілізаційними компаніями. Вони знову забили «тривогу».

«За останні мобілізації минулого року, у вересні та жовтні, а також у достроковий призов цього року всі мої робітники призвані на військову службу ... найняти робітників із числа місцевих, незважаючи на встановлені високі ціни, мені ніяк не вдасться ... У мене було до цього п'ять чоловік військовополонених на роботі, але вони, як хорвати, відібрані від мене.» – скаржилась у своєму листі до земської управи мешканка села Галиця М.А.Дубова [14]. На це швидко відреагувала місцева влада. Голова Ніжинської волосної управи звернувся до Чернігівського губернатора з проханням, за можливості, забезпечити потреби місцевих землевласників у робочій силі [15].

Уряд відповів на ці скарги заміною військовополонених на вихідців із Туркестану, так званих сартів (частина осілих узбеків). Кількість «сартів-іногородців», яка перебувала в розпорядженні Ніжинської волосної управи, точно не з'ясована, але, мабуть, була незначною. У грудні 1916 р. прибула перша партія з 60 чоловік, яка була передана управою на сільськогосподарські роботи у Веркіївську (40 чол.) та Дорогинську (20 чол.) економії [16].

Але сарти виявилися нерівноцінною заміною... Так, на початку 1917 р. з маєтку Терещенків повідомляли, що «працюючі у нас сарти мало придатні до сільськогосподарських робіт, деякі з них зовсім не придатні, тому що вони зовсім незнайомі з цією справою, слабосильні, кволі, погано переносять холод. Не розмовляють російською мовою, тому їх важко вчити справі. Але в цілому народ смирний та невибагливий» [17]. Із Дорогинської економії в цей час повідомляли, що «... до праці та сільського господарства непридатні, ... до роботи з плугом зовсім не знайомі» і тому в січні 1917р. економія від роботи сартів відмовилась [18]. Пізніше від використання сартів відмовились і приватні селянські господарства. Селяни так само скаржилися на непридатність сартів до роботи «в наших кліматичних умовах», та на складність вимовляння їх імен та прізвищ таких як Салімінджан Мадрасулов, Джурабай Абдурахман Тагімаєв тощо. Після цього всі сарти були переведені до Ніжина, де і використовувалися на господарчих роботах [19].

Таким чином, сарти не розв'язали проблеми нестачі робочих рук і це змусило

міністерство оборони знову дозволити використання праці військовополонених, але вже в менших розмірах.

Революційні події лютого 1917 р. принесли відчутні зміни і в життя полонених. Революція паралізувала місцеві державні інститути, що відповідали за утримання та використання військовополонених. Користуючись послабленням контролю, вони починають втягуватися в революційний процес і проявляти політичну активність. Це виявилось в намаганні здобути для себе певних політичних прав, права проживання на приватних квартирах, вільного пересування в пунктах квартирування. Військовополонені вимагали свободи зібрань, професійних та релігійно-просвітницьких союзів. Але військовий міністр Тимчасового уряду О.І.Гучков відреагував на це дуже жорстко. Посилаючись на те, що положення російських військовополонених в країнах Четвертого союзу є дуже ганебним, він заявив: «оголосити військовополоненим всю неможливість їхніх вимог і вимагати від них беззастережної покори» [20]. Це викликало значний опір із боку військовополонених. Іншою причиною незадоволення стало швидке зростання цін, яке скоротило реальні прибутки полонених, адже їх господарям заборонялося підвищувати їм заробітну платню (в червні 1917 р. вона була встановлена на рівні 15 руб. на місяць) [21]. Саме на весну-літо 1917 р. припадає 80% виступів непокори. Вони вилилися у відмову від виконання робіт, підбурення до непокори інших, самочинного залишення економій і, навіть, прямих утеч. Випадки непокори були зафіксовані в селах Мала Кошелівка, Бобрик, в економіях П.Галагана та графа Мусіна-Пушкіна [22]. Це змусило місцеву владу швидко відреагувати. 12 червня 1917 р. була видана постанова «Про порядок утримання військовополонених», де наголошувалося на посиленні контролю за військовополоненими з боку поліції та самих хазяїнів, і на посиленні покарання військовополонених за порушення поведінки. Якщо раніше порушників тільки штрафували, то тепер «... у випадку відмови від виконання вказаних їм робіт або поганого їх виконання, порушників піддавати суворому арешту, строком на 5-7 днів, а самих затятих відправляти до табору» [23]. В цей час значно погіршується ставлення до них місцевого населення. Прагнучи заробити в поміщицьких економіях, селяни справедливо розглядали військовополонених як конкурентів і всіляко намагалися їх позбутися. В кінці липня 1917 р. Чернігівський губернатор барон Греневиць, щоб не допустити відкритого конфлікту, наказав усіх військовополонених вислати на Дарницький пункт «обов'язково при письмових списках та під вартою» [24].

Уряд Центральної Ради намагався скоріше повернути полонених додому, адже приводів для їх подальшого утримання не було. Після підписанням Брестського миру всі військовополонені повернулися до своїх домівок, але ще до підписання угоди значна їх кількість покинула місця ув'язнення, позаяк їх вже ніхто не охороняв. Пізніше, після встановлення гетьманату, коли Ніжинщина була окупована німецькими та австро-угорськими військами, з'явився наказ місцевої адміністрації про перепоховання померлих військовополонених на спеціальних кладовищах.

Підсумовуючи варто наголосити, що полонені не змогли повністю компенсувати нестачу робочих рук, не змінили соціального й економічного обличчя регіону, проте можна стверджувати, що вони зіграли помітну роль у забезпеченні продовольством місцевого населення й армії в скрутні воєнні роки. Разом із тим, їх перебування на Ніжинщині, стало однією з цікавих сторінок життя нашого краю, що чекає на своїх дослідників.

ПОСИЛАННЯ

1. Ллойд Джордж Д. Военные мемуары. В 2-х тт. – Т.2. – М., 1934. – С. 556.
2. История первой мировой войны 1914-1918 / Под ред. И.И.Ростунова. В 2-х тт. – Т.2. – М., 1975, – С. 12.
3. Відділ Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 16.
4. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 121.
5. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 30.
6. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 15, 35, 95, 126.
7. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 1, 3, 5, 6, 7.
8. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 55.
9. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 7.
10. Люкшин Д. Да за нашими бабами выются. Военнопленные в крестьянской России // Родина. – 2002. – №10. – С. 24.
11. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 84.
12. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 25.
13. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 129.
14. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 64.
15. Там само, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 39.
16. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 58.
17. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 20.
18. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 58.
19. Там само, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 107.
20. Телеграмма Черниговского Губернатора комиссарам // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 17 апреля.
21. Постановление уездного продовольственного комитета // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 17 июня.
22. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 29, спр. 1931, арк. 34, 53, 54.
23. О порядке содержания военнопленных // Известия Нежинского Общественного Комитета. – 1917. – 12 июня.
24. ВДАЧОН, ф. 342, оп. 37, спр. 1929, арк. 60.

Будинок Ніжинської міської думи (кінець XVIII ст.). Фото останньої чверті XIX ст.

Надбудовану в середині XIX ст. пожежну каланчу розібрали в 1930-х роках. У 1901 р. праворуч збудують двоповерховий будинок пожежної команди, який після II Світової війни з'єднають з будинком думи.

Нині тут один із корпусів Ніжинського медичного училища